

**ՀԱՅԵՐԵՆ ԱՍՏՎԱԾԱՇՆՉՈՒՄ ՍԵՌԱԿԱՆ, ՏՐԱԿԱՆ ՀՈՒՈՎՈՎ
ԵՆԹԱԿԱՆԵՐԻ ԳՈՐԾԱԾՈՒԹՅԱՆ ՇՈՒՐՁ**

Մխիթարյան Գայանե

բանասիրական գիտությունների թեկնածու
ՀՀ ԳԱԱ Հրաչյա Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտ,
ավագ գիտաշխատող. gayane.mkhitaryan@lang.sci.am

DOI: 10.54503/978-9939-970-07-3-5

Բանալի բառեր. Գրաբար, հոլով, դերբայ, Աստվածաշունչ, քերականություն, շարահյուսական կիրառություն:

Ենթական, բացի ուղղական հոլովից գրաբարում գործածվում է նաև սեռական, տրական և հայցական հոլովներով: Տարբեր հոլովներով ենթակաները գործածվում են այնպիսի կառույցներում, որոնց ստորոգյալները կա՛մ դերբայներ են, կա՛մ դիմավոր բայեր, կա՛մ էլ խառը տիպի՝ դերբայական և դիմավոր ձևեր են: Ուղղական հոլովով ենթակայի գործածությանը չենք անդրադառնա, քանի որ դա նրա արտահայտության հիմնական միջոցն է: Թեք հոլովաձևերով ենթակայի կիրառությունը դրսևորվում է որոշ առանձնահատկություններով: Խոսքը վերաբերում է անորոշ և անցյալ դերբայների հետ նրա գործածությանը: Այդ դերբայները իրենց անվանական և բայական հատկանիշներով Աստվածաշնչում ինքնատիպ ու հետաքրքիր դրսևորումներ ունեն, որոնք կարելի է համարել գրաբար խոսքի առանձնահատկությամբ պայմանավորված շարահյուսական կառուցվածքային յուրահատուկ միավորներ:

Երկու դերբայներն էլ ակնհայտ գործուն են և ունեն շարահյուսական լայն կիրառություն:

Անցյալ դերբայը, ինչպես բնորոշում է Ա. Բագրատունին, «ինքնին միայնակ վարի յաճախ փոխանակ դիմաւոր բայի», այսինքն՝ դիմավոր բայի դեր է կատարում՝ կազմելով դերբայական նախադասություն: Արդի հայերեն է փոխարկվում կամ ընկալվում որպես դիմավոր նախադասություն. «Նորա տեսեալ զնշանսն՝ հաւատաց»/Նա տեսավ նշանները և հավատաց: Նման կառույցներում ենթական կարող է գործածվել ինչպես ուղիղ, օրինակ՝ «Նոքա առեալ տանէին զնա...» [Ծննդ, 2, 8], այնպես էլ թեք հոլովաձևերով, հատկապես սեռական հոլովով: Օրինակ՝ «Զչարն՝ չար ասէ՝ որոյ զնոյն ստացեալ ունիցի» [Առակ, Ի, 14]. «Բայց մարդոյ առեալ զանձնիշխանութիւն...» [Ծննդ.,], «Որոյ թողեալ զճմարտութիւն Հոգոյն...» [Թիւք, 4, 11], «Պօղոսի առ Եբրայեցիսն կարգեալ զանուանս՝ գովէ զնոցին ճմարտութիւն հաւատոցն» [Թուղթ], «Եւ զերեսս Տեառն չէր աղաչեցեալ [Ա Թագ., ԺԳ,

¹ Ա. Բագրատունի, Հայերեն քերականություն ի պէտս զարգացելոց, 1852, էջ 119:

12]», «Հաւատքով սրբեալ զսիրտս նոցա» [Գործ, ԺԵ, 7]: Նախադասությունների համեմատությունը փաստում է, որ սեռական հոլովով ենթակա ունեցող կառույցներում դերբայն անկախ դիրք ունի, իսկ ուղղական հոլովով ենթակա ունեցող կառույցներում էական դեր ունի դիմավոր բայը և ոչ թե անցյալ դերբայը: Ասել է թե՛ անցյալ դերբայի պահանջով է ենթական դրվում սեռական հոլովով: Առկա է ստորոգումը՝ իբրև բայական հատկանիշի վերագրում ենթակային, որը երևում է ընդհանուր խոսքային միջավայրում: Ակնհայտ է, որ նման նախադասություններում բացառվում է ենթակայի և ստորոգյալի համաձայնությունը:

Անցյալ դերբայ – սեռական, տրական հոլովով ենթակա կառույցները այնքան տարածված էին ու ճանաչելի, որ դրանց հանգամանակից անդրադարձել են գրաբարի բոլոր քերականները²: Վ. Չալքիյանը իր Քերականության մեջ մի հետաքրքիր դիտարկում է անում՝ նշելով, որ կրավորական սեռի անցյալ դերբայը սեռական հոլովով ենթակա չի կարող առնել, իսկ չեզոք սեռի անցյալ դերբայը առավելապես ուղղական հոլովով ենթակա է վերցնում³: Թեպետ ներգործական սեռի բայերը ևս նույն ձևով կարող են արտահայտել նաև կրավորական սեռի նշանակություն, ինչպես՝ «...որ մեծ շնորհն պարգևեալ է նմա յԱստուծոյ» [Յեսու, ԺԴ, 10]. «Առաքեալ եմ առաջի նորա...» [Բ Թագ., ԺԶ, 20]. «Զորս տուեալ է ձեզ յԱստուծոյ...» [Ա.Թագ., ԻԱ, 13]: Գ.Զահուկյանը գրում է, որ «...հնդեվրոպական լեզվական միասնության շրջանում լեզվական համակարգի մեջ եղած հակասությունները հիմք են տվել հին հայերենի որակի սաղմնավորման համար: Ինչպես յուրաքանչյուր երևույթ, հին հայերենը ևս ուներ հին որակի հետքերը և նոր որակի սաղմերը»⁴:

Տարաբնույթ նախադասություններում՝ հատկապես խառը տիպի կառույցներում սեռական հոլովով ենթական ունենում է ոչ միայն անցյալ դերբայով, այլև դիմավոր բայով ստորոգյալ, այսինքն՝ անցյալ դերբայի պահանջով ենթական դրվում է սեռական հոլովով, սակայն շարունակության մեջ, դերբայ ստորոգյալից բացի, զուգահեռ գործածվում է նաև դիմավոր ստորոգյալը, օրինակ՝ «Զայս տեսեալ արքային Նաբուգոդոնոսորայ՝ ոչ հանդուրժէր ելանել ընդ առաջ նորա...» [Եր., 46, 18]. Զի այժմիկ ձեր ծառայից զմեր տերանց ձերոց զբարձ կալեալ է [Մնաց., ԺԵ, 25]՝

Ա.Բագրատունին նշում է, որ գրաբարում, թեպետ սավադեպ, բայց անցյալ դերբայի հետ գործածվում է նաև տրական հոլովով ենթակա:

² Վ.Չալքիյան, նշվ.աշխ., էջ 2213, Ա.Բագրատունի, նշվ.աշխ., էջ 248, Գ.Աւետիքեան, Քերականութիւն Հայկական, ի Վենետիկ, 1815, էջ 468, Ստ.Մալխասեանց, Գրաբարի համաձայնութիւնը, Թիֆլիս, 1892, էջ 36-37:

³ Վ.Չալքիյան, Քերականութիւն Հայկազնեան լեզուի. հանդերձ փոփոխմամբք եւ յաւելուածովք աշխատասիրեալ ի Հ. Արսէնէ Այտընեան, Վիեննա, 1885, էջ 214:

⁴ Գ.Զահուկյան, Հին հայերենի հոլովման սիստեմը և նրա ծագումը, Ե., 1959, էջ 94-95:

⁵ Ա.Բագրատունի, նշվ. աշխ., էջ 120:

Տրական հոլովով ենթական գրաբարում գործածվում է հիմնականում անորոշ դերբայի հետ: Աստվածաշնչում նման կառույցները ունեն հետաքրքիր առանձնահատկություն. մի դեպքում՝ անորոշ դերբայը ուղիղ ձևով կարող է տրական հոլովով ենթակա ստանալ. «...պահել զքեզ յամենայն ճանապարհս քո» [Սղ., 90,11]. «...պաշտել զանուն Տեառն Աստուծոյ իւրո...» [Բ Օր., 18, 7], մյուս դեպքում՝ անորոշ դերբայը **ի** նախդիրով գործածվելիս տրական հոլովով ենթակա է ստանում. «...ի պահել նմա հատուցումն...» [Սղ., 18, 12]. «Ի դարձուցանել Տեառն զգերութիւն Սիոնի» [Սղ., 125, 1]:

Նման կառույցներում գործողությանն առնչվող ժամանակի գաղափարը առաջնային է դառնում՝ պայմանավորված **ի** նախդիրի և անորոշի գործածությամբ:

Անորոշը բուն բայական իմաստով երբեմն կարող է ունենալ սեռական հոլովով ենթակա: Օրինակ՝ «Ակն ունէին նորա/նմա մեռանելոյ» -Սպասում էին, որ նա մեռնի կամ՝ «Չկայր հոյս զաւակի ելանելոյ.../ Հոյս չկար, որ զավակ կծնվեր - ելներ»:

Գրաբարի գրեթե բոլոր դերանունները, բացի փոխադարձ դերանուններից Աստվածաշնչում գործածվում են իբրև տրական հոլովով ենթակա: Դրանք են **անձնական** (ինձ, քեզ, նմա, մեզ, իւր .«...իւր իսկ արժան էր արարածս առնել» [Ծն., 2, 12], նոցա «Եթէ փոյթ ինչ ոչ է նոցա յայնմհետէ սուրբ սպանելոցն [Դատ., 5, 17]), **ստացական** (իմում «Եւ Տէր լուիցէ ինձ ի կարդալ իմում առ նա» [Սղ., Դ, 15]), **ցուցական** (այնմ, դմա. «Զի հնար էր այնմ լինել...» [Ծն., 3, 12]. «Եվ չէ պարտ կեալ դմա/Դա չպետք է ապրի» [Ծն, 3, 17]), **հարցական և հարաբերական** («...որոց պարտ է պաշտել զնա...» [Մտ., 3, 18]), **անորոշ** (ումեք, «Զի ոչ է մարթ ումեք սկիզբ առնուլ լինելոյ....»), **որոշյալ** (ամենեցուն «...զի բարեաց գործոց նախանձաւոր լինել ամենեցուն....» [Եբ., 4, 14]):

Աստվածաշնչում անորոշ դերբայի հետ գործածվում են միադիմի կամ դիմագուրկ բայեր, որոնք խստիվ պահանջում են տրական հոլովով ենթակա. *հարկ է, մարթ է, պիտոյ է, վայել է* և այլն: Օրինակ՝ «Ո՞չ գիտէիք եթէ ի տան Հոր իմոյ պարտ է ինձ լինել» [Դկ.,2, 49]. «Պարտ է որդւոյ մարդոյ մատնել ի ձեռս մարդոց» [Դկ., 24, 7]. «Զի պարտ է նմա թագաւորել» [Ա Կոր., 15, 25]. «Պարտ է ձեզ, ով արք, անսալ ինձ» [Գործք, 27, 21]. «Ոչ է մարթ չգալ զայթակողութեան» [Դկ., 17, 7]. «Զի ոչ է մարթ մարգարէի կորնչել արտաքոյ» [Դկ., 17, 1]. «Որպէս վայել է Աստուծոյ ձերոյ՝ արարէք» [Բ Եզր., 7, 18]. «զի այսպէս վայել է մեզ լնուլ զամենայն արդարութիւնս» [Մտ. 3, 15]. «Երկու ինչք պիտոյ են ինձ» [Յբ., 13, 20]. «Ինձ պիտոյ է ի քէն մկրտել, եւ դու առ ի՞նչ գաս» [Մտ., 3, 14]. «Ոչ է պիտոյ բժիշկ կարողաց, այլ հիւանդաց» [Մտ. 9, 12]: Գրաբարի դասագրքերում, ձեռնարկներում սրանք կոչվում են եղանակիչ բա-

յեր⁶։ Դրանք անորոշ դերբայի հետ գործածվելիս արտահայտում են եղանակավորող իմաստ, այսինքն՝ անորոշին տալիս են այս կամ այն եղանակի, հատկապես հարկադրականի նշանակություն։ Եղանակիչ բայի հետ գործածվող ենթակայի իմաստ արտահայտող բառը դրվում է տրական հոլովով և արդի հայերեն է փոխարկվում ուղղական հոլովով, իսկ անորոշ դերբայը՝ դիմավոր բայով. «Ինձ պիտոյ է ի քէն մկրտել, եւ դու առ ի՞նչ գաս»։

Նման կառույցները բնորոշ են նաև մերօրյա բարբառներին։ Անդրադառնալով բարբառային հայերենի շարահյուսական առանձնահատկություններին՝ Վ. Կատվայանը ընդգծում է, որ բարբառային խոսքում որոշ յուրահատկություններ կան նախադասության անդամների արտահայտության առումով։ «Ինչպես մի շարք այլ բարբառներում,- գրում է նա,- Բայագետի բարբառում ևս ենթական *ունեն*, *կամ*, *հըլնեն* (լինել) բայերի կողքին հաճախ արտահայտվում է տրական հոլովով (Ըդոնցը էրկու քոստան ունին. Մեզի լավ տավար-մալ կար. Հ՛առէչ ասում ին, Նվոյ Սարոյ հոռթիկ հ՛էլէ)։ Այսպիսի կառույցներում *կամ* բայի իմաստով գործածվում է *են* բայը (Էտ գ՛ախ մեզի էրկու կօվ էր)»⁷։ Երբեմն կիրառվում է նաև առօրյա խոսքում՝ Ինձ պետք է գյուղ գնալ – Ես պետք է գյուղ գնամ. Ինձ պետք է գրքեր գնել – Ես պետք է գրքեր գնեմ. Ինձ պետք է հանգստանալ – Ես պետք է հանգստանամ։

Նման կառույցների գործածություն կա նաև ռուսերենում՝ *мне надо ехать, ему нечего делать*. Համեմատենք գրաբարյան ձևերի հետ՝ Պարտ է ինձ գնալ։ Ոչ է պիտոյ նմա առնել/ունել։ Նման զուգահեռ ձևերի առկայությունը պատահական չի կարող լինել։

Ըստ լեզվաբանական հետազոտությունների՝ հնդեվրոպական հոլովման հարացույցում ուղղականի ձևը ավելի ուշ է զարգացել, քան սեռականը⁸։ Սեռական, տրական հոլովով ենթակայի գործածությունը անցողական բայի (անցյալ դերբայի) հետ վկայում է հին հայերենի երգատիվ բնույթի մասին։ Գրաբարի այս կառույցին անդրադարձել են բազմաթիվ հետազոտողներ։ Տեսակտները տարբեր են. մի մասը բխեցնում է հայերենի **անցյալ դերբայի բնույթից**, որը բայանուն էր (Մեյե), գործող անձի սեռական հոլովով դրված լինելը պայմանավորված է ուղղականի փոխարեն երկրորդաբար հանդես եկող պերֆեկտի իմաստից (Կ.Տրոստ), սերում է աորիստի կամ անցյալի հիմքից և նախապես գործող անձ է եղել (Լ.Մարիես), բխում է *ունենալ* բայով կազմված շրջասության իմաստից (Է.Բենվենիստ,

⁶ Ա.Աբրահամյան, Գրաբարի ձեռնարկ, 1976, էջ 224-225։ Հ.Ավետիսյան, Ռ.Ղազարյան, Գրաբարի ձեռնարկ, 1992, էջ 169-170։ Գրաբարի քերականության պատմության մեջ դրանք անվանվել են նաև դիմագուրկ բայեր (Մ. Չամչյան, Վ. Չալքիսյան, Ա.Այտրնյան)։

⁷ Վ. Կատվայան, Բարբառային հայերենի շարահյուսական որոշ առանձնահատկությունների շուրջ, ԳՊՀ գիտական հոդվածների ժողովածու, հ. 15, 2023, էջ 315։

⁸ Յու.Գաբրիելյան, Հայերենը և հնդեվրոպական լեզուն, Ե., 2001, էջ 179։

Յ.Լոհման), ուշ շրջանի գոյացում է հայերենում (Ս.Ղազարյան): Մյուս մասը հայերենում երգատիվ կատույցը համարում է կովկասյան լեզուների ազդեցության հետևանք (Է.Թումանյան), նաև՝ վերագրում է հնդեվրոպական ծագում ունի, որը պայմանավորված է հնդեվրոպական շրջանում վերականգնված նախնական սեռականի և արտոյուտիվի (պայմանականորեն հայցական) հոլովների հակադրությունից (Յու. Գաբրիելյան): Կարծիք կա, որ երգատիվ կատույցը ընդհանուր լեզվաբանական բնույթ ունեցող տիպաբանական զարգացման արդյունք է (Մ.Սախոկիա)⁹: Սեռական հոլովով ենթական ունեցող կատույցների հնդեվրոպական բնույթին անդրադարձել է նաև Վ.Հաբարձումյանը Հովհ.Օձնեցու երկերի աշխարհաբար թարգմանության առաջաբանում¹⁰:

Անժխտելի է, որ աշխարհի լեզուների մոտ մեկ քառորդը ունի երգատիվ կառուցվածք, այդ թվում նաև մի շարք հնդեվրոպական լեզուներ (իսթերեն, լուվիերեն, իրանական շատ լեզուներ, հինդի և այլն): Դեռ ավելին, փաստերը վկայում են, որ մեր տարածաշրջանի բազմաթիվ լեզուներ, անկախ ծագումից, ունեցել են երգատիվ բնութագիր: Իսկ երգատիվ կառուցվածքից դեպի նոմինատիվ և հակառակ տիպի անցումները ոչ միայն արտառոց երևույթներ չեն, այլև ճիշտ հակառակը¹¹: Նյութերն, անշուշտ, հազարամյակների խորքերը ձգվող համադրությունների հնարավորությունն են ընձեռում՝ բացահայտելով հնագույն մշակույթների փոխազդեցությունները քաղաքակրթության զարգացման քառուղիներում:

Հին հայերենում նման կառույցները գործառական լայն ոլորտ ունեն. դա հաստատվում է ինչպես թարգմանական, այնպես էլ ինքնուրույն գրականության ընձեռած նյութով, բարբառային հայերենի տվյալներով:

Мхитарян Гаяне - Употребление подлежащих родительного и дательного падежов в Армянской Библии.- Рассмотрены особенности употребления сослагательного наклонения с наклонными формами в армянской Библии. Употребление сослагательного наклонения с переходным глаголом в родительном и дательном падежах свидетельствует о том, что древнеармянскому языку не были чужды структуры эргативного характера. Исследования подтверждают, что подобные конструкции имели широкое функциональное применение в древнеармянском

⁹ Ս. Գազինյան, Հին հայերենի անցյալ դերբայի զարգացման շուրջ, Բանբեր Երևանի համալսարանի, հ. 2, 2007:

¹⁰ Հովհ.Օձնեցի, Երկեր, Առաջաբանը և ծանոթագրությունները Վազգեն Համբարձումյանի, Ե., 1999, էջ 16-17:

¹¹ Տե՛ս Այվազյան Ս., Հայերենի որոշ հնչյունափոխությունների ժամանակաշրջանի ճշգրտման հնարավորությունը Վանի սեպագիր (ուրարտական) արձանագրությունների միջոցով, Պատմաբանասիրական հանդես, հ.1, 2014:

языке. Об этом свидетельствуют материалы как переводной, так и самостоятельной литературы, подобные конструкции весьма распространены и в современном диалектном армянском языке. Все это опровергает утверждение тех, кто отрицает хотя бы тесную связь между армянским и урартским языком, что эргативный характер урартского языка исключает возможность его генеалогического родства с армянским. Все это опровергает утверждение тех, кто отрицает хотя бы тесную связь между армянским и урартским языком, что эргативный характер урартского языка исключает возможность его генеалогического родства с армянским.

Ключевые слова: Грабар, падеж, причастие, Библия, грамматика, синтаксическое употребление.

Mkhitaryan Gayane - Use of the genitive and dative cases in the Armenian Bible. - The peculiarities of using the subjunctive with oblique forms in the Armenian Bible are considered. Using the subjunctive mood with a transitive verb in the genitive and dative cases testifies that the Old Armenian language was not alien to the structures of the ergative character. The research confirms that such constructions had a wide functional application in Old Armenian. This is proved by the materials of both translated and independent literature, similar constructions are quite common in the modern dialectal Armenian language as well.

All this refutes the claim of those who deny at least a close connection between Armenian and Urartian that the ergative character of the Urartian language excludes the possibility of its genealogical kinship with Armenian.

Keywords: Grabar/Old Armenian, Case, Participle, Grammar, Syntactic usage.